

(12) vö.: FÓNAGY Iván: *A költői nyelvről*. Corvina, Bp, é. n. (1999.) 150. old., 166. old.

(13) FÓNAGY Iván: i. m. 295. old.

(14) KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: i. m. 59. old.

(15) vö. ESzT

(16) Nem minden tanulás nélkül való eljátszani az a gondolattal, vajon miképpen fordítanak le a szöveget valamely például indogermán nyelvre, az első két strófában illetve a második kettőben: a létige, a copula „beiktatásával”, a predikáció aktusát is feltételezve, vagy pusztá képek egymásutániségaként értve a szöveget, copula nélkül. A kérdés annyiban hipotetikus, amennyiben jelen sorok írója nem tud e vers esetleges fordításairól; a Konstanzi Egyetem könyvtárában fellelhető antológiák és válogatott versgyűjtemények egyike sem tartalmazta, a világ-

nyelvek mellett beleértve e korpuszba például a lengyel nyelvű kiadványokat.

(17) Ha az első nyolc sort tenor-vehiculum-vehiculum-vehiculum-vehiculum-tenor szimmetrikus, három elemű ekvivalenciájaként írjuk le, akkor figyelemre méltó, hogy míg az azonosítások például formai alapon végigjátszhatók, addig az élő-életlen szemantikai – és ezzel párhuzamosan „érték-” mozanata viszont megfordul, és e tekintetben úgy keveredik oppozícióba, hogy ez egy önfelszámoló aktszon keresztül realizálódik. Vagyis, a képletbe behelyettesítve: a vmi vhol = vmi vhol = vmi, vmi vhol az élő-életlen komponens beiktatásával egyúttal a „nem egyenlő” relációját is kiépíti.

Hansági Ágnes

Az antiszemitizmus tragikus komédiája

Shakespeare: A velencei kalmár

A zsidóság a történeti időktől fogva különleges szerepet játszik az emberiség fejlődésében. Ők a bibliai kiválasztott nép, majd az ország megszállása és leigázása folytán a kereszténység megjelenésével (nagyjából az időszámítás utáni 4. évszázadtól) a szétszóratták népe, amely egész Európában, illetve a Földközi-tenger partjainál kisebb közösségeket alkotva, egymástól elszigetelten él. Így a zsidóság összetartó ereje a vallás és a Szentírás maradt. A keresztény Európa országaiban élve azonban a vallási elkülönülésre a társadalmi többség kiközösítéssel, elszigeteléssel, megbélyegzéssel válaszolt.

A korai középkortól a lehető legfertelmesebb bűnök elkövetésével vádolják a zsidóságot, ezek egyike az úgynevezett vérvád. E szerint húsvét, a zsidó pészah közeledtével a zsidóknak a pászka elkészítéséhez keresztény gyermek vérére van szükségük. Ebből a célból rituális gyilkosságot követnek el, a gyermek vérért összegyűjtik. Ez az élő áldozat a keresztények szerint a zsidók megtisztulásához szükséges. A vérvádakat mindig a zsidók kiűzetése, tömeges lemészárlása, a felgerjedt nép elégtétel iránti vágya követi. A vérvád sohasem a zsidókkal együtt élő, őket közelebről ismerő tömegek körében indul el, hanem ezt mindig meghatározott hatalmi érdekek és hatalmi csoportok gerjesztik. A zsidók elleni, általában a helyi hatalom és a papság támogatásával

vezényelt leszámolás iszonyatos mészárlással folyik és rengetek ártatlan ember életét oltja ki. Ezeket a tömegmegmozdulásokat nevezik pogromoknak. (A pogrom szó orosz eredetű, a gromity, pogromity igéből származik, jelentés: pusztítás, mészárlás.) A fent vázolt történelmi előzmények a 20. században a két világháború közötti időszakban a zsidótörvények bevezetését eredményezték, majd a nácik hatalomra jutásával megkezdődött a zsidó nép tervszerű, módszeres kiirtása.

Az irodalom a zsidók helyzetét, illetve az antiszemitizmust általában a kisebbségekkel szembeni többségi magatartás torzult formájaként értelmezte és vizsgálta. Az alábbiakban először megpróbáljuk vázlatosan bemutatni az antiszemitizmus kialakulásának és továbbélésének törté-

nelmi, társadalmi okait, majd a kérdéskör legfontosabb pontjait érintő magas művészi színvonalú alkotások egyikének elemzésére vállalkozunk.

A vér a mágikus szertartásokban, az isteneknek nyújtott áldozatokban az élet szimbólumaként szerepel. A magyar nyelv is mind a mai napig őrzi a vér fogalmához tapadó történeti jelentéseket: gondoljunk például a vérszerződés jelentőségére vagy a szóösszetételekben, mondásokban mindmáig megőrzött, ősi képzetekre: testvér, kutyavér, jó vér – rossz vér, idegen vér, vérbosszú, vérdíj, vérkeveredés, vérpad, vérszomj, vérszopó, vérfertőzés, vérvörös, az én vérem stb. Aki vérét ontja, az a legdrágábbat adja egy ügyért, aki vagy ami viszont valakinek a vérét követeli, az létfontosságú ügyben jár („ez vért kíván”), súlyos erkölcsi sértést vérrel kell lemosni. A mai napig megborzongatja a nézőt a vérszívó vámpír Drakula és Frankenstein figurája. Iszonytatóan kegyetlen, emberfeletti (isteni) vagy „emberalatti” (ördögi), de semmiképpen sem emberi az, aki vérrel táplálkozik, akinek mások vére kell az élete fenntartásához. A vérszívás és vérivás tulajdonképpen a kannibalizmus jelképe, a legősibb, a kultúra előtti állapotok szimbóluma.

De a kultúra fejlődése során, amikor a kannibalizmust már leküzdötték, az ételként kiválasztott tárgy későbbi mítoszokban a halál – termékenység – élet mindhárom elmével szoros kapcsolatban marad, azokkal az áldozati formákkal függ össze, melyekben a halál, az elpusztulás után a test feldarabolása, aelső szervek – vér, szív stb. – kivétele, a felaprítás idézi majd elő a termékeny bőségnek és az élet virágzásának újabb kezdetét. „Tehát az evés aktusában az evés tárgyának halála és feltámadása játszódik le – azé, aki evett, valamint az égi vagy alvilági istenségé”. (*O. Frejdenberg*). A kenyér és bor szimbolikusan Jézus vére és teste, mellyel az étel befogadója megtermékenyül, és egyben fel is támasztja magában az érte is kereszthalált halt istenséget. A véres áldozat meglétét a viszonylag közeli korokig megőrizte a görög mitológia is, amelyben szintén barbárnak minősül Tantalosz vagy Thüesztész

cselekedete, akik saját gyermekeiket áldozták fel, és ugyancsak a görög mitológiában láthatunk példát arra, hogy a gyermek feláldozására végül nem kerül sor: ilyen Agamemnon és Íphigeneia története, illetve a „Bibliá”-ban ezzel párhuzamos esemény Ábrahám és Izsák áldozatának isteni elutasítása. Az emberáldozat helyett az állat feláldozása, majd a szertartások rendjének kialakulásával a szimbolikus áldozat veszi át ezt az engesztelő szerepet. Az élő áldozatot az „Öszövétség” többek között azért iktatja ki a szertartásból, „Mert a testnek élete a vérben van, én pedig az oltárra adtam azt néktek, hogy engesztelésül legyen a ti életekért, mert a vér a benne lévő élet által szerez engesztelést... Mert minden testnek élete az ő vére.” (Mózes 3. Könyve, 17. 11–14.) Ugyanitt az Úr azt mondja Mózesnek: „És ha valaki Izrael házából vagy a köztök tartózkodó jövevények közül valamiféle vért megeszik: kiontom haragomat az ellen, aki a vért megette, és kiirtom azt ő népei közül.” (Mózes 3. Könyve 17. 10.)

Az első monoteista vallás a zsidóság körében alakult ki. A „Bibliá” első részének, a keresztények által is szent könyvnek tartott „Ótestamentum”-ban őrizte meg, hogyan küzdött a zsidó nép az egyedül való istenség elfogadásáért. Ezek a stációk egyben a zsidóság megőrzésre méltó történelmi eseményei is. Az egyistenhit és a zsidók történelme szorosan egybekapcsolódik. Az egyistenhitben az emberiség egyenjogúsodása fejeződik ki: nem a természet egyes, megosztott, sokszor egymással is küzdő erőit, hanem egyetlen hatalmat kell megismernie, egyetlen hatalommal köt szövetséget, s ezzel maga a kiválasztottak helyzetébe kerül. A világ megértése egyszerűsödik: az ember cselekedeteitől függ a szövetség sorsa, vagyis saját boldogulása. Az Úrral kötött szerződést azonban a nép újra meg újra megszegi, s a zsidó történelem azoknak a kísérleteknek a végtelen sorozata, amelyekben a gyarló emberi közösség az Úr erkölcsi parancsainak kíván megfelelni. Ám az Isten gyakran maga is ellentmondásos és elfogultan viselkedik, égbekiáltó igazságtalan-

ságokat hagy megtorlatlanul, a zsidók vallása, a judaizmus szerint a szociális és erkölcsi kárpótlást a Messiás – Megváltó hozza majd el. A Megváltó figurája azt bizonyítja, hogy a valóságban él és hat a Rossz, s hogy a rosszat csak részlegesen lehet lefegyverezni. Jézus feltűnése a legelnyomottabbaknak, a rabszolgáknak is a gazdagokkal egyenlő, azonnali kárpótlás illúzióját nyújtja: Krisztus, a megváltó mindenkiért halt meg, életét áldozta az eredendően bűnös emberiségért – nem csak a zsidókért. A kereszténység gyorsan népszerűvé válik, amikor pedig a Római Birodalomban üldözött vallásból államvallássá emelkedik, egyetemes megváltást ígér. Bár az új vallás is a zsidóság köréből indul el, a zsidó népek csak egy töredékét hódítja meg.

A kereszténységben azonban szimbolikusan visszatér a vér ivásának, a hús evésének rituális szokása, a judaizmus a távoli jövőbe helyezi, mintegy absztrahálja a Messiás eljövételét, a kereszténység pedig Jézus megfeszítésének történetével konkretizálja, a szó legszorosabb értelmében megtestesíti a megváltás ese-

ményeit, ezzel párhuzamosan utasítja el a judaizmus a testi, a konkrét áldozatokat, a kereszténység viszont egészében a testi szenvedésre, a kiontott vérré, az élő áldozat megjelenítésére, megölésére és feltámadására alapozza hitéletét. A kereszténység szent könyve, az 'Újszövetség' tele van a szenvedés és a vér ábrázolásával: ilyen értelemben a kereszténység a test szenvedéseinek vallása, ha úgy tetszik, a halandó test vallása. Mi mást is jelenthetnének az 'Újszövetség' e sorai (Máté, 26. 26–29.): „Miközben ettek, vette Jézus a kenyeret, áldást mondott, és megtörte, odaadta a tanítványoknak, és ezt mondta: Vegyétek, egyétek, ez az én testem! Azután vette a poharat, hálát adott, odaadta nekik, és ezt mondta: Igyatok ebből mind-

nyájan, mert ez az én vérem, a szövetség vére, amely sokakért kionttatik a bűnök bocsánatára. De mondom nektek: nem iszom mostantól fogva a szőlőtőnek ebből a terméséből ama napig, amelyen majd újat iszom veletek Atyám országában.” Vagy egy másik helyen Pál a zsidókhöz írt levélben (9, 22) Mózes szavait továbbfűzve kijelenti: „És csaknem minden vérrel tisztított meg a törvény szerint, és vérontás nélkül nincsen bűnbocsánat.”

Honnan ered a bűn? Csakis a bűnösökből. A bűnösök pedig azok, akik Isten ígétit nem hallgatják meg. Az európai keresztény közösségekben pedig általában a zsidó a hitetlen, vagyis a Gonosz megtestesülése. Rá lehet vetíteni minden rosszat, mely bennünk lakik.

A kereszténység térítő vallás (a judaizmussal szemben), és mivel a zsidóság megőrzi hitét, a birodalomban élő többi

Honnan ered a bűn? Csakis a bűnösökből. A bűnösök pedig azok, akik Isten ígétit nem hallgatják meg. Az európai keresztény közösségekben pedig általában a zsidó a hitetlen, vagyis a Gonosz megtestesülése. Rá lehet vetíteni minden rosszat, mely bennünk lakik.

nem keresztény néppel azonos helyzetbe kerül: vallási agresszió és támadások célpontja lesz. A kora középkorban már a törvényekben is megjelenik a másság elítélése: halálbüntetés jár például annak a zsidónak, aki házastársát saját hitére

téríti (ha a zsidót keresztény hitre téríti bárki, az dicséretes dolog). Ekkor a zsidó papságot – a hitelvek megtestesítőit – is alárendelik a helyi önkormányzatoknak, vagyis kiveszik a törvénykezést a zsidó közösség kezéből. A zsidókkal és általában a más vallásúakkal szemben a római állam és a papság az elszigetelés és a beolvasztás politikáját alkalmazza. Az elszigetelés a zsidók káros befolyásától hivatott megvédeni a keresztény közösséget, a beolvasztásnak pedig az erőszakos térítés az eszköze. Ugyanakkor az üldözés azért irányul mindenekelőtt a zsidók ellen, mert a kereszténység őket tekinti Jézus gyilkosainak (Máté, 23. 34–35): „Ezért íme, küldök hozzátok profétákat, bölceket és írástudókat: közülük némelyeket megöltök és

keresztre feszíttek, némelyeket megkorbácsoltok zsinagógáitokban, és városról városra üldöztök, úgyhogy rátok száll minden igaz vér, amelyet kiontottak a földön, az igaz Ábel véréből Zakariásnak, a Barakias fiának véréig, akit a templom és az áldozati oltár között gyilkoltatok meg”.

E tekintetben nem változott a helyzet a 7. századtól – a Római birodalom bukása után – sem, amikor a felbomlott birodalom helyén támadt új államok folytatták a zsidók erőszakos megkeresztelésének gyakorlatát. Ezek az államok maguk is ekkoriban vették fel a kereszténységet, nem tűrhettek alattvalóik között pogányokat, hitetleneket. (Jellemző például a következő részlet Pálnak a galáciabeliekhez írt leveléből: „Intelek titeket: a Lélek szerint járjatok, és a test kívánságát ne teljesítsétek. Mert a test kívánsága a Lélek ellen van, a Léleké pedig a test ellen, ezek ellenkeznek egymással, hogy ne azt tegyétek, amit akartok... A test cselekedetei azonban nyilvánvalók, mégpedig ezek: házasságtörés, paráznaság, tisztátalanság, bujálkodás, bálványimádás, varázslás, ellenségeskedés, viszálykodás, féltékenység, harag, önzés, széthúzás, pártoskodás, irigység, gyilkosság, részegeskedés, tobzódás és ezekhez hasonlók.”) Ebből következik, hogy a keresztények szerint a zsidók viszont – éppen mert hitetlenek – nem követik ezeket az erkölcsi parancsokat, sőt bűnösségük abban mutatkozik meg, hogy a felsorolt bűnök mindegyikét magukban hordozzák, mint valami kórt, és terjesztik a mélyt. A középkor a zsidó lét mélypontja. Az állandó üldözés a zsidóságot vándorlásra kényszeríti: a szétszóratás Európa keleti végeibe szorítja őket. A pápák a kirekesztés büntetésével sújtják őket, de nem kívánják halálukat. Nyugat-Európában keletkeznek az első vérvádak is, elsősorban a helyi papság, illetve a keresztény kereskedők szítják, akik konkurenciát látnak a zsidókban. A zsidóüldözés a boszorkányüldözéssel együtt a felgyülemlett népharag levezetésére szolgál.

A vérvádak tömeglélektani magyarázatával *Sigmund Freud* foglalkozott először. „Aggodalom és ösztönvilág” című, 1932-

ben írott tanulmányában többek között ezt írja: „Nem szeretjük, ha emlékeztetnek, mennyire nehéz kibékíteni – dacára a »keresztény tudomány« ünnepléses kijelentéseinek – a gonosz tagadhatatlan létét a szuverén és mindenható isteni jóssággal. A legjobb kibúvó arra, hogy felmentsük Istent, az Ördög, aki a »gazdaságos megkönnyebbülés« funkcióját is ellátja, ugyanazt, ami az árja ideálok világában a Zsidóra hárul.” A keresztény mitológiában és rituáléban rendkívül fontos szerep háruult Júdásnak, „az áruló zsidónak” a figurájára. Öngyilkosságával sem váltotta meg Krisztus elárulásának vádját, hanem ez az eredendő bűn minden zsidó fejére száll. Ennek a logikának nem mond ellent az sem, hogy maga Krisztus, az apostolok és Szűz Mária is zsidók voltak: ők voltak az „idealizált zsidók”. A középkori passiójátékokban a „gonosz zsidók” szenvedéseivel áll helyre a kizökent világrend. „Jóllehet maga a zsidó nem »isteni bűnbak«, mégis szentnek és tabunak, Krisztus rokonának, szinte hasonmásának számított, akinek a szenvedéseiben ártatlanul lehet gyönyörködni” – írja egy francia analitikus, *Georges Gachnoci*. A 15. századra a Nyugat-Európából kiinduló és kétszáz évvel később Kelet-Európát is elérő legendákban a zsidók alakjában egyesültek az Ördög és a boszorkányok jellemvonásai.

*

„A velencei kalmár” (1596) című mű (*Shakespeare*) a fentebb vázlatosan leírt társadalmi közegben játszódik. A történet szerint Antonio, a velencei kalmár nagylelkű férfiú, aki barátját, a vagyonát eltékoztolt nemesurat háromezer dukát kölcsönrel segíti ki. Mivel azonban kincsekkel megrakott hajói úton vannak, pillanatnyilag nincs készpénze, ezért hitelt vesz fel az uzorás zsidótól, Shylocktól. A zsidónál Antoniónak hitele van, de mivel Antonio számtalanszor meggyalázta, leköpte az uzorást, az most elégtételt kíván venni: a kölcsönt azzal a feltétellel adja, ha késedelem estén Antonio testéből kivághat egy font húst.

Bassanio, a szeretett jóbarát a gazdag és szép Portiát szeretné feleségül megszerez-

ni, a pénz pedig a lánykéréshez kell. Portia már régebről ismeri Bassaniót, s rögtön beleszeret, ráadásul Bassanio helyesen oldja meg Portia elhunyt apjának feladványát, s ezzel hivatalosan is ő a férjjelölt. Ekkor érkezik a hír, hogy a kölcsön visszafizetésének határideje lejárt, de Antonio hajói elsüllyedtek vagy kalózok ütöttek rajtuk, s most Shylock a kölcsönt kamatos-tul kéri vissza. E szomorú hírt halván Portia, aki nemcsak gazdag és szép, hanem okos is – jóval okosabb a férfiaknál –, cselet eszel ki. Bassanio tudtán kívül jogtudós-nak öltözködve Velencébe utazik, s ott csapdába csalja a gonosz uszorást. Bebizonnyítja, hogy a szerződésben csak egy font húst követelt Shylock Antoniótól, s ehhez most is joga van, viszont úgy kell jussát megszereznie, hogy egyetlen csepp vért sem szabad áldozatának veszítenie, hiszen vérről a szerződésben szó sincs. A per végén Shylocknak se vagyona, se becsülete, se hite (át kell térnie a keresztény hitre): győz az igazság és a tisztaság. Közben Antonio hajói is épségben megkerültek. Sőt Shylock egyetlen leánya, Jessica megszökik egy kereszténnyel, áttér annak a hitére és apja vagyonának javát is magával viszi. Happy ending.

A darab egyetlen kritikusa sem tudja megkerülni a kérdést: hogyan viszonyul Shakespeare, a humanista költő a zsidó figurájához. S ennek csak egyik oka, hogy a 20. századi olvasó tudja, mi történt a zsidósággal, tudja, hová vezetett a kiközösítés, a kollektív felelősség hagyománya. A másik, szintén súlyos ok e vizsgálódásra, hogy általában a másság, a különbözőség hogyan jelentkezik meg az Erzsébet-kori Angliában. Azon kívül a drámai műnem ab ovo az átlagostól eltérővel, a másságból fakadó konfliktusok társadalmi megoldási lehetőségeivel foglalkozik. Sokat elárul tehát egy korszakról, ki és milyen típusú összeütközésbe kerül környezetével.

Shakespeare darabjában a konfliktus alapján a pénzhez való viszony különbözőségeiben rejlik. Az Egyház a középkorban engedélyezte a pénzkölcsönzést, de szigorúan elítélte az uszorát (a latin usura szó egyszerűen csak kamatot jelent)

és az uszorásokat, akiket zsinati határozatok sora büntetett meg: nem gyónhattak, nem járt nekik egyházi temetés, sőt, azt is kiközösítés fenyegette, aki házat uszorásnak eladott vagy bérbe adott. A papságnak különösen is szigorúan tilos volt pénzt kamatra adni. (Ez, úgy látszik, a gyakorlatban is létezett.) A pénzkölcsönzésre azonban a papok, a nagyurak is gyakran rászorultak, ezért a közösségekben nem nélkülözhetők az uszorásokat. A probléma megoldása egyszerű volt: hitetleneket, azaz: zsidókat vagy mohamedánokat kellett a városokba hívni, akik ezt a funkciót betölthették. Védelmükre szigorú törvényeket hoztak: a nem fizető adósnak a kezét is le lehetett vágni (*Hegedűs Géza* mutatott rá a magyar kezes, kezeskedik, kezesség szavak jelentésének eredetére). Az uszorát a reformáció is elítélte, de már nem ilyen szigorúan: az angol törvény csak a tíz százalékos fölötti kamatot minősítette uszorának, a puritánok meg egyenesen a modern pénzgazdálkodás elengedhetetlen feltételeként tekintették. *I. Erzsébet* udvarában is sok nagyúr volt eladósodva, például *Essex*, *Leicester*, *Southampton*. A *Globe*-ot, Shakespeare színházát is magas kamatra felvett kölcsönből építették.

A mű mai olvasója bár szeretne, mégsem tud feltételek nélkül visszahelyezkedni a 16. századi Angliába – a 20. század szörnyű tapasztalatai elkerülhetetlenül rávetültek e mű értelmezésére is. Nem is véletlen, hogy ez a darab századunk második felében nagyon ritkán kerül közönség elé, és hogy minden műelemző központi kérdésnek tartja, hogyan ábrázolta Shakespeare a zsidó uszorás figuráját.

Shakespeare Velencébe helyezi át korának ellentmondásait. Mivel Angliából a 13. században kiűzték a zsidókat, Shakespeare-nek nincs személyes élménye a zsidó uszorásról, hanem az általánosan elfogadott előítéletes képre alapoz. Annál feltűnőbb, hogy mégsem a *Marlowe* „A máltai zsidó” című darabjában is látható ördögi figurát állítja színpadra: az ő uszorásának a hagyományosan gonosz jellemvonások mellett emberi vonásai vannak. A zsidó Shylocknak legfőbb életcélja ma-

gántulajdonának megőrzése és gyarapítása – akár-csak a velencei polgároknak, többek között Antonionak, a velencei kalmárnak. De eltér tőlük abban, hogy általában megvetéssel nyilatkozik ellenfeleinek könnyelmű, pazarló életmódjáról (például a 2. felvonás 5. színében, amikor a keresztény ifjakhoz készül vacsorára: „Meghívtak vacsorára, Jessica. / Itt vannak a kulcsok. De menjek-e? / Nem szeretetből hívnak hízelegnek. / S én gyűlöletből megyek a pazarló / Keresztényhez.”). Különbözősége a kirekesztettségből fakad: mások a szokásai, más a vallása, mint a többségé, amely őt nem is fogadja be. Ezért kettős csapásként éri, amikor lánya megszökik egy kereszténnyel: egyfelől elveszti egyetlen gyermekét, a sorsában osztozó rokont, másfelől azonban Jessica a család legértékesebb kincseit tartalmazó ládát is magával viszi, azaz Shylockot takarékos életének kézzel fogható eredményétől is megfosztja. Shylock mindkettőért egyformán örjög, és mivel a jelenetet a darabban az egyik keresztény ifjú meséli el, a kifosztott uzsorást Shakespeare egyértelműen komikusnak látta:

„Nem volt még olyan kúsza szenvedély, / Oly különös és vad, mint amikor / A kutya zsidó kiabált az utcán: / A lányom! A dukátjaim! A lányom! / Kereszténnyel! Ó, keresztény dukátok! / Igazságot! Lányom! Dukátjaim! / Egy lepecsételt zsák! Két zsák dukáttal, / Kétdukátossal – ellopta a lányom! / És ékszeret! Két kő, két drágakő! – / A lányom ellopta! Fogják meg őt! / Nála vannak a kövek, a dukátok!” Shylock

láthatólag eszét veszette, s most összemosódik az értékei – a lánya és a kincsei – elvesztése felett érzett fájdalma. Ugyanakkor az író egyértelműen megmutatja, hogy Shylock sorsa új irányt vett: az egyébként is félretolt, megvetett uzsorás véglegesen egyedül maradt. S ez a fordulat mindenképpen tragikusnak mutatja Shylock alakját már a harmadik felvonás elején. Ekkor hangzik el a darab legismertebb monológja is, melyben Shylock végtelen keserű szavai kirekesztettségével, a vele szemben

Shakespeare ennél is tovább lép. Az érzelmek, a szenvedély személyiségformáló erejét ábrázolja, s arra a következtetésre jut, hogy ezt nagyrészt a közösség minden tagjára egyformán ható, a közönségre jellemző, konvencionális gondolkodási-érzelmi struktúrák határozzák meg. Nemcsak a tudat, hanem a tudatalatti bizonyos elemei is társadalmilag alakulnak ki, a közösség által meghatározott formákban mutatkoznak meg. Ha ez az érzelmi keret a testi szenvedély és véres szenvedés formáját ölti egy történeti periódusban, akkor keresztény és zsidó a szenvedélye kimondásakor azonos nyelvi fordulatokat fog használni, azonos költői nyelven fog beszélni érzelmeinek megfogalmazásakor.

megnyilvánuló állandó megvetéssel indokolja saját viselkedését és egyben elítéli a keresztények cseppet sem keresztényi viselkedését. Szavaiiban ekkor is összevegyül kétféle veszteségből fakadó fájdalom. Ellenfeléről, Antoniőről szólva mondja:

„Lepocskondiáztott, és elütött egy félmilliótól. Nevetett, ha vesztettem, csúfolt, ha nyertem, gyalázta a népemet, megakadályozta az üzleteimet, hűtötte a barátaimat, fütötte az ellenségeimet – és miért? Mert zsidó vagyok. Hát a zsidónak nincs szeme? A

zsidónak nincs keze, szervezete, érzéke, érzelme, szenvedélye? Nem ugyanaz a táplálék táplálja, nem ugyanaz a fegyver sebz, nem ugyanaz a baj bántja, nem ugyanaz a gyógyszer gyógyítja, nem ugyanaz a tél és nyár hűti és hevíti, mint a keresztényt? Ha megszúrtok, nem vérzünk-e? Ha csiklandoztok, nem nevetünk-e? Ha megmérgeztetek, nem halunk meg? És ha meggyaláztok, ne álljunk bosszút? Ha mindenben hasonlítunk rátok, ebben is hasonlítani fogunk. Ha egy zsidó megsért egy keresztényt, hol az alázatossága? A

bosszúban. Ha egy keresztény megsért egy zsidót, hogyan tűrje keresztény példa szerint? Csak bosszúval. Azt az aljasságot művelem, amire ti tanítottatok, és alighanem még hozzá is tesztek ahhoz, amit tanultam.”

Shylock a komédia végére tragikus hős lesz: nehéz jóízűen nevetnünk sorsának alakulásán. Korábban már láttuk, hogy a kor zsidó-képe ennél sokkal egyszerűbb, egységesebb: a kereszténység a zsidót a legkorábbi időktől az ősgonoszsal, az ördöggel azonosítja. Ezért is lényeges, hogy Shakespeare embert ábrázol, nem ördögöt, igaz, hogy Shylock embertelenül viselkedik, mikor bosszút lihegve adósát valóságosan is meg akarja csonkítani, de Shakespeare megmutatja azokat az előzményeket, melyek Shylockból ezt az iszonyatos gyűlöletet kiváltották. Ha Shakespeare csak ennyit írt volna meg a társadalmi előítéletek okairól és hatásáról, akkor is jóval túlhaladta volna korának horizontját. De Shakespeare ennél is tovább lép. Az érzelmek, a szenvedély személyiségformáló erejét ábrázolja, s arra a következtetésre jut, hogy ezt nagyrészt a közösség minden tagjára egyformán ható, a közösségre jellemző, konvencionális gondolkodási-érzelmi struktúrák határozzák meg. Nemcsak a tudat, hanem a tudatalatti bizonyos elemei is társadalmilag alakulnak ki, a közösség által meghatározott formákban mutatkoznak meg. Ha ez az érzelmi keret a testi szenvedély és véres szenvedés formáját ölti egy történeti periódusban, akkor keresztény és zsidó a szenvedélye kimondásakor azonos nyelvi fordulatokat fog használni, azonos költői nyelven fog beszélni érzelmeinek megfogalmazásakor.

Cselekedeteiket is az elfogadott normák irányítják majd: a zsidónak a pénzéhez, lányához való viszonya, illetve Bassanio hozományvadászata vagy Antonio önzetlen készsége barátja iránt, Portia odaadása és szerelme színlelt csalódása férje korai hitzegése miatt – ezek a jelenségek, történések mind-mind az elfogadott normáknak megfelelően zajlanak le, mozgósítanak megfelelően az ösztönöket és ezeknek megfelelő nyelvi formát. Ha pedig a kor a testiséggel kétfé-

le, egymástól gyökeresen különböző erkölcsi viszonyrendszerben áll, akkor ez az érzelmek szintjén közvetlenül is megragadható, mivel az érzelmeket nem tudatosan irányítják az emberek, azok mélyebb irányultságról tanúskodnak. És Shakespeare már a darab elején felhívja figyelmünket arra, hogy a történeteket a „vérmérséklet” irányítja majd. Nézzünk néhány konkrét példát! Az első felvonás 2. színében Portia ezt mondja: „Az agy előírhatja a törvényt a vérek, / de a forró vérmérséklet átutorja a / hideg szabályt.”

A második felvonás 1. színében Marokkó hercege, Portia egyik kérője ezekkel a szavakkal próbálja megnyerni magának a lányt: „Ő vissza ne taszítson barna színem. / S lássuk, melyikünk vére pirosabb.”

A harmadik felvonásban Bassanio így ajánlja magát Portia kegyeibe: „... Nézd, kedves úrnóm, / Mikor szerelmet vallottam neked, / Megmondtam, hogy egyetlen vagyonom / Ereimben folyik: nemes vagyok”. Bassanio kézhez kapja barátja, Antonio levelét, melyben beszámol hajójának eltűnéséről, anyagi veszteségeiről, arról, hogy Shylock fenntartja a zálog követelését, akkor e szavakkal kommentálja a levelet Portiának: „... E levél / Akár barátom teste is lehetne, / S szavai mint tátongó sebek / Véreznek”.

Shylockot a dőzse – úgymond a humánum nevében – le akarja beszélni követeleése beváltásáról, vagyis az egy font hús megszerzéséről, amire Shylock eszelősen így fakad ki: „Azt kérdezed, miért választok inkább / Egy darab döghúst a három-ezer / Dukát helyett? ... Mert csak az ösztön, / A szenvedély ura, az dönti el, / Ki mit szeret, utál.” És még egy jellemző mozzanat: Portia megvádolja férjét, hogy a jegygyűrűt, melyet menyasszonyként ő adott neki, és melyet Bassanio esküvel mindörökre magáénak mondott, most odaajándékozta egy nőnek – mi tudjuk, maga az álruhás Portia kérte el a gyűrűt szolgálatai fejében. A nő így indokolta fájdalmát: „Nem tagadom, hiba volt hitvesed / Első ajándékát elveszted, / Hisz esküdted, mikor ujjadra húztad, / S így hittel kapcsolodtad saját húsdhoz.” – És így tovább,

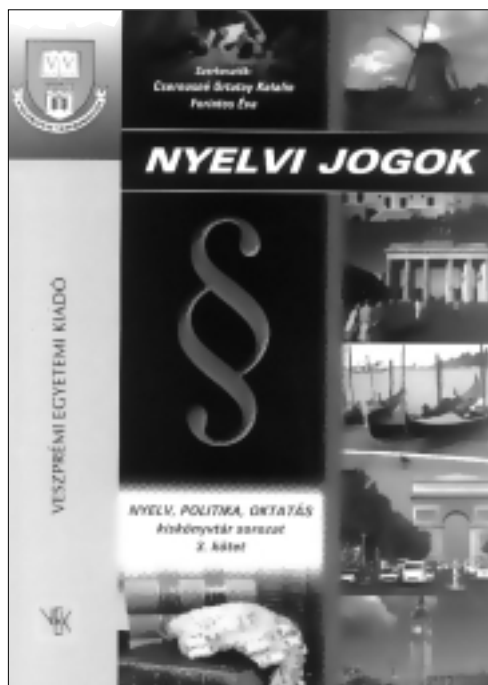
hosszan idézhetnénk olyan szöveghelyeket, ahol a szereplők a test, a vér képzetével érzékeltetik mondandójuk jelentőségét. Shakespeare a szemmel láthatóan különböző helyzeteket visszavezeti eredeti közös, erőteljes érzelmi gyökөрүkhöz, s ebben a folyamatban a nyelvi kifejezésformák párhuzamai játszó a főszerepet.

Shakespeare fontosnak tartja, hogy lásuk: a közösség minden tagja azonos fogalom- és szokáskészlettel rendelkezvén, megközelítőleg egyformán reagál egy adott jelenségre, egy adott problémára. Altalában az előítélet hatását, formáját vizsgálja a drámaíró, és rámutat, a véres szenvedélynek, a szélsőséges érzelmeknek egyaránt kiszolgáltatottja az előítélet tárgyául szolgáló ember, meg az is, aki ezt az érzelmet hordozza. Shakespeare ezzel az elemzéssel mai pszichiáterek, szociológusok elemzéseit előlegezi meg.

Műfajilag Shakespeare komédiának tekinthette e művét, hiszen a középkortól általános volt a rossz alaphelyzetből kiindu-

ló, de a jó győzelmével végződő műveket ebbe a műfajba sorolni (lásd még például *Dante* 'Isteni színjáték' című művét). Az író a többség által képviselt magatartás győzelmét mutatja be a darabban, de – az ötödik felvonás tanúsága szerint – a zsidó uzsorás erkölcsi és anyagi megsemmisítése nem oldja meg a szenvedélyes „tulajdonjogi” félreértéseket: a hittel egymás húsához kapcsolt szerelmek közötti vita csak azért nem fordul tragikus szakításba, mert az egyik fél – Portia – nagylelkűen megbocsát, de a hitszegés így is megtörtént! És láthatjuk mindezt abban is, hogy az áruló Jessica milyen könnyedén talál helyet magának ebben a közegben – nincs lényegi különbség. A komédia befejezése így meglehetősen szomorúan alakul, komikussá csak az teszi, hogy a komorna megismétli a becsapott úrnő szavait, érveit, s ezzel kisszerűvé válnak a nagy szenvedélyek: Shakespeare kívülről mutatja és kineveti mindet.

Krausz Katalin

A Veszprémi Egyetemi Kiadó könyveiből